

Nyelvi benyomáskeltési stratégiák a 19. század második és a 20. század első felének magyar nyelvű illemtudalmában

Németh Luca Anna

Bevezetés

A jelen dolgozat az udvariasság jelenségének komplex és specifikus jellegét egyaránt szem előtt tartó kutatási irányhoz csatlakozik, egy újabb aspektust, szociálpszichológiai vonatkozásokat vonva be a vizsgálatba. A következőkben egy speciális művelődéstörténeti-nyelvészeti forrásegyüttesben, a 19. század második és a 20. század első felének magyarországi illemtudalmában (illetmen- és tanácsadó könyvekben, valamint társalgási útmutatókban) megjelenő nyelvi benyomáskeltési stratégiákat vizsgáljuk. Kutatásunk arra keresi a választ, hogy az alapvetően a társadalmi hierarchiára reflektáló, „tiszteletiségen” alapuló udvariasságkonceptióban, amelyet az illemtudalom közvetít, mennyire vannak jelen a stratégiai udvariassághoz kapcsolható benyomáskeltési technikák, illetve melyek azok, amelyek a leggyakrabban fordulnak elő.

1. Elméleti háttér

A kutatás elméleti háttérét a történeti szociopragmatika, közelebbről pedig a történeti udvariasságtudomány adja. Mindezek mellett fontos azt is tisztázni, miént értelmezzük magát az udvariasságot.

1.1. Történeti szociopragmatika

A történeti pragmatika a nyelvhasználat múltbéli mintázatait vizsgálja, feltárandó, hogy ezek a mintázatok miként változtak az időben (Jucker–Taavitsainen 2013: 1). A nyelvi változások használatközpontú megközelítését kínálja: a nyelvhasználatot történetileg meghatározott helyzetekben kutatja, a pragmatikába a történeti, a nyelvtörténetbe pedig a pragmatikai perspektívát vonva be (Kádár 2014: 1). E két perspektíva ötvözéséből adódik, hogy a történeti pragmatika javarészt – minél távolabbi nyelvtörténeti korban vizsgálódunk, annál csekélyebb számú – írott forrásokban igyekszik vizsgálni különböző nyelvhasználati kérdéseket. Ezek lehetnek eleve írott szövegek (regények, levelek), de a szóbeli nyelvhasználat különböző írásbeli – retrospektív, fikciós vagy prospektív – reprezentációi (tanúvallomások, társalgási útmutatók, nyelvtankönyvek) is (Jucker–Taavitsainen 2013: 23). A felsorolt adattípusok, értelemszerűen, eltérő

módon kezelendők a beszélt nyelv jellemzőinek feltárhatósága szempontjából (vö. Jucker 1994: 535).

Nemcsak a jelen vizsgálat, hanem az illemtudomány kutatása kapcsán általában érdemes kitérni arra, hogy a továbbiakban miért célszerűbb a történeti *szociopragmatika* terminus használata. Leech (1983: 10–11) pragmatikafelosztását alapul véve általános pragmatikáról, pragmalingvisztikáról és szociopragmatikáról beszélhetünk. Utóbbi a nyelvhasználat társadalmi beágyazottságából fakadó, specifikus kondícióival foglalkozik. Történeti aspektusból mindez azt jelenti, hogy a történeti szociopragmatika olyan, a társadalmi kontextus és az adott történeti nyelvhasználat közti interakciókkal foglalkozik, amelyek pragmatikai jelentéshez vezetnek (Culpeper 2010: 76). Minthogy az udvariasság esetében a nyelvhasználat kontextuális dimenziói, a szociokulturális háttér, illetve az interperszonális viszonyok különösen fontosak, az illemtudomány vizsgálatának tágabb teoretikus hátterét a történeti pragmatika szociopragmatikai irányzata adja. (Az említett tudományterületekről magyarul, bővebben lásd Sárosi 2003, Sárosi 2015a).

1.2. Történeti udvariasságkutatás

A történeti szociopragmatikából is merítve alakult ki a 2010-es években az a mára önálló diszciplínaként számontartott terület, amely a vizsgálat szűkebb elméleti keretét jelenti (Kádár–Culpeper 2010). A történeti udvariasságkutatás az udvariassággal mint komplex, társadalmi viselkedésmódokat és nyelvi formákat egyaránt magába foglaló jelenséggel foglalkozik, azon elgondolásból kiindulva, amely szerint az udvariasság normái és megnyilvánulásai történetileg relatívak (Kádár 2013; Kádár–Haugh 2013: 156–177). Eszerint történetileg relatív, a társadalmi tér és az idő változásainak kitett udvariasságfogalommal és udvariasságértelmezésekkel kell számolnunk. Ez az úgynevezett diakrón relativitás (Kádár 2013: 5–8) teszi lehetővé az udvariasság kulturális és ideológiai szempontok mentén konstruált fogalmának kontrasztív vizsgálatát különböző korok és társadalmi viszonyok között.

Ez a megközelítés az udvariassággal mint történetileg és szociokulturálisan konstruálódó koncepcióval foglalkozik (Ehlich 2005: 73). Ebben központi fogalom az úgynevezett normakijelölő csoport, amelynek tagjai rendszerint a felsőbb társadalmi rétegekből kerülnek ki, így jelentős társadalmi erővel, hatalommal bírnak. Ők határozzák meg az udvariasságra vonatkozó elvárási horizontot, hozzájuk kötődnek azok a szabályok, elvek, szokások, amelyeket az adott történeti szociokulturális keretben az udvarias (nyelvi) viselkedés ismérveként tartanak számon – vagyis a normakijelölő csoport alakítja az udvariasság aktuális fogalmi konstrukcióját (vö. Watts 2003: 34). Ebből a folyamatos

alakításból fakad, hogy az udvariasság koncepciója dinamikusan változik (Watts–Ide–Ehlich 1992/2005: 11).

Az udvariasságkonceptiók többek között az adott történelmi periódus metaudvariassági diskurzusai által vizsgálhatók, szem előtt tartva a történelmi udvariasságkutatás egyik alapvetését, miszerint a kutatóknak mindig tisztában kell lennie azzal, kinek, mely társadalmi rétegnek az udvariasságfogalmát vizsgálja. Ehhez természetesen kiterjedt rekonstrukciós munkára van szükség, amely magába foglalja az adott történelmi időszakok (nyelvi) ideológiáinak, társadalmi berendezkedésének, közösségi normáinak, interakciós gyakorlatainak, nyelvi struktúráinak és forrásainak ismeretét (Kádár–Culpeper 2010: 12). (A tudományterületről magyarul, bővebben lásd még Sárosi 2015b.)

1.3. Az udvariasság értelmezései

Az udvariasság fogalmának körvonalazásakor rendelkezésre álló perspektívák alapvető különbségére az udvariasságkutatások újabb (második) hulláma mutatott rá, felvetve az udvariasság kétféle, laikus vagy népi, valamint teoretikus, tudományos igényű értelmezését, illetve ezen értelmezések elkülönítésének fontosságát (Watts–Ide–Ehlich 1992/2005: 3). Ezt a gondolatmenetet folytatta Eelen (2001), majd Watts (2003), akinek nevéhez szokás kötni az elsődleges (laikus vagy népi) udvariasságfogalom (udvariasság₁/udvariasság₁), illetve a másodlagos (tudományos, teoretikus) udvariasságfogalom (udvariasság₂/udvariasság₂) dichotómiáját.

Az elsődleges-másodlagos megkülönböztetésnek az udvariasságkutatásban betöltött szerepét és tudománytörténeti alakulását tárgyaló tanulmányában vette fel Haugh (2012) a Watts-féle dichotómián való túllépés szükségességét. Kádár Z. Dániellel közös, a történelmi udvariasságkutatás elméleti hátterét lefedtető munkájukban (Kádár–Haugh 2013) a Watts-féle distinkcióból indulnak ki, azonban összetettebb udvariasságértelmezési rendszert javasolnak, felhívva a figyelmet az udvariasságértelmezések többes jellege mellett azok meghatározásainak sokféleségére is. A Kádár–Haugh (2013: 81–105) kínálta keret több perspektíva, az egy adott interakcióban való részvétel, az udvariasságot érintő elvárások, a megfigyelés, illetve az udvariasság fogalmi konstrukciója szerint vizsgálja az udvariasság értelmezéseit. Rendszerükben az elsődleges udvariasság a nyelvhasználóknak (*users*) az udvariasságról alkotott interpretációit és konceptualizációit, míg a másodlagos udvariasság a megfigyelői (*observer*) szempontú udvariasságinterpretációkat és -konceptualizációkat foglalja magába (Kádár–Haugh 2013: 104). A nyelvhasználói interpretációk megkülönböztetendők aszerint, hogy azok egy adott interakcióban közvetlenül részt vesznek (*participants*) vagy közvetve (pl. internetes kommunikációban, tévét

nézve) részt vevőkhez (*metaparticipants*) tartoznak. Az udvariasságra vonatkozó elvárásokat befolyásoló nyelvhasználói konceptualizációk émikus (egy adott kultúrába beágyazott perspektíva) vagy étikus (egy adott kultúrán kívüli perspektíva) jellegük szerint különíthetők el. A megfigyelői interpretációk lehetnek elméleti-analizáló igényűek (*analyst*), de laikus megfigyelői státushoz (*lay*) is kötődhetnek. A megfigyelői konceptualizációk pedig az udvariasság fogalmának tudományos (*scientific-theoretic*) vagy népi (*folk-theoretic*) konstrukciójára bonthatók. Mindezek a perspektívák az udvariasságot meghatározó aktuális sajátosságoktól függően különböző fontossággal bírhatnak, és nem is választhatók el egymástól élesen, akár egy adott beszélő is képviselhet egyszerre több udvariasságértelmezési nézőpontot egy adott helyzetben.

Kádár és Haugh udvariasságértelmezése a jelenség diszkurzív megközelítéséhez sorolható, és mint ilyen, az udvariasságkutatások legújabb, harmadik, az udvariassághoz kapcsolódó evaluatív eljárásokat kiemelten figyelembe vevő hullámában vált hangsúlyossá. Eszerint az udvariasság olyan társadalmi gyakorlat, amely nem az adott nyelvi vagy nem nyelvi viselkedési formák in herens sajátosságaként értendő, hanem ezek értékelésében érhető tetten (Kádár–Haugh 2013: 57). Az udvariasságra vagy annak hiányára vonatkozó interperszonális értékelések individuálisan változók (még ha a beszélők ugyanahoz a társadalmi csoporthoz tartoznak is), ugyanakkor rendelkeznek egy ún. normatív bázissal, amely a különböző evaluatív mozzanatok közös kiindulási pontjaként szolgál (Kádár–Haugh 2013: 61).

A későbbiekben az illemtudalom közvetítette udvariasságfogalmat a szerzőpáros által meghatározott, kellően sok szempontú megközelítést lehetővé tevő értelmezési rendszerben helyezük el.

2. Nyelvi benyomáskeltés és udvariasság

A benyomáskeltés Goffmantól (1971) eredeztethető alapgondolata, hogy az, ahogy szeretnénk, ha mások látnának minket, valóban hathat arra, ahogy mások látnak minket, mivel vágyaink befolyásolják a viselkedésünket. Mindez összefügg az énképpel is: Goffman (1967: 31) a *self*, vagyis az én fogalmát az adott beszédhelyzetet alkotó eseménysorban kifejeződő implikációkból összeálló képként értelmezi; eszerint az én(kép) is alapvetően interakcionális jellegű: az adott beszédhelyzetben konstruálódik, majd a szituatív tényezőknek megfelelően változhat (Hogg–Vaughan 2011: 138).

A nyelvhasználati alapú, a nyelvi viselkedéshez kötődő benyomások kezelése a nyelvi benyomáskeltés, vagyis „olyan nyelvi elemek használata, amelyeknek a (illetőleg: nyelvi elemek olyan használata, amely) segítségével a beszélő mások róla alkotott képét igyekszik befolyásolni” (Nemesi 2000: 435;

lásd még Nemesi 1997: 493). A nyelvi benyomáskeltés elsődleges szerepe a társalgásban a kommunikációs partnerek nyelvi értékítéletére gyakorolt hatás. A társas interakciókban ugyanis a felek különböző nyelvi formák használatához eltérő értékeket kapcsolnak, ezek alapján kategorizálva a kommunikációs partner személyiségét, származását, műveltségét stb. (A nyelvi benyomáskeltés ebből a szempontból tehát a nyelvben kifejeződő társadalmi indexikalitással és a nyelvi ideológiák kérdésével is szorosan összefügg.) Nemesi (2000) ebből a szempontból a beszélő rendelkezésére álló nyelvi repertoárból való választásra hívja fel a figyelmet, a nyelvi benyomáskeltést a nyelvhasználat verschuereni értelmezéséhez (2003: 55–69) kapcsolva. Utóbbi szerint ugyanis a nyelvhasználat olyan nyelvi választások sorozata, amelyeket különböző motívumok befolyásolnak.

Ezek a választások, hasonlóan az önreprezentáció kérdéséhez, eltérő tudatossági fokot képviselhetnek. Mindazonáltal meghatározhatók bizonyos, dinamikusan alakuló és kontextusérzékeny benyomáskeltési stratégiák, amelyeket az alábbi alapelv alakít: „az emberek általában olyannak igyekeznek mutatni magukat a társalgásban, amilyennek szeretnék, ha mások látnák őket” (Nemesi 2000: 426).

A benyomáskeltés és az udvariasság viszonyát vizsgálva azt mondhatjuk, hogy a nyelvi udvariasság a nyelvhasználat egyik olyan aspektusa, amely meghatározó szerepet játszik a nyelvi benyomáskeltésben (Holtgraves 2008: 62). Az udvariassági konvenciók betartása ugyanis hozzájárulhat a kedvező énmegjelenítéshez, sőt – ahogy arra Holtgraves (2008: 62) felhívja a figyelmet – stratégiaileg alkalmazható a benyomáskeltéshez is kapcsolódó, különböző társadalmi és interperszonális jelentések (hatalom, kompetencia, közeli vagy távoli ismeretség stb.) kifejezésére is.

3. Az illemirodalom mint történeti szociopragmatikai forrásegyüttes

Az illemirodalom olyan komplex művelődéstörténeti forrásegyüttes, amelynek nyelvészeti vizsgálatát annak társadalomtörténeti kontextusa, valamint nyelvhasználati vonatkozásai határozzák meg. Vizsgálatunkban mindemellát az illemtankönyvek reprezentálta udvariasságkonceptiót is érdemes megvizsgálunk.

3.1. Társadalomtörténeti kontextus

Európában a 18. század közepétől, Magyarországon a 19. század elejétől kezdve élte virágkorát az illemirodalom, amely terminuson az illemtan- és tanácsadó könyvek, illetve társalgási útmutatók értendők. Ezek az adott korban

érvényes viselkedési szabályokat adták közre, miközben a korabeli társadalmi kérdésekre, etikai és pszichológiai nézetekre is reflektáltak. A magyar illemirodalmi munkákat tartalmilag és jellegüket tekintve egyaránt heterogenitás jellemzi: a mindennapi élet egészét kívánták lefedni (Fabó 1980: 14), az eredeti alkotások mellett pedig idegen nyelvű munkák fordításait és korábbiak átdolgozásait egyaránt megtaláljuk köztük, mégis azt mondhatjuk, hogy az illemtankönyvek és viselkedési tanácsadók összessége „valamiféle bizonytalan körvonalú, de mégis létező, önálló és önmagára reflektáló illemirodalmat alkot” (Fábri 2001: 14).

Az illemirodalom közvetítette udvariasságfogalom társadalmi vonatkozásait tekintve kijelenthetjük, hogy az illemtankönyvek a 19. században és a századfordulón „a magánéleti viselkedés szabályozottságát mint egy széles körben vonzónak tekintett társadalmi csoportba – az úriemberek körébe, azaz a jól nevelt, kiművelt viselkedéselitbe – való tartozás legfontosabb feltételét” tárgyalták „függetlenül attól, hogy ez a csoport milyen mértékben létezik ténylegesen, s mennyiben pusztán eszményállitás” (Fábri 2001: 11). E „kiművelt viselkedéselit”, vagyis az ún. „úri középosztály” okán a középosztálykérdés alapvetően meghatározza a 19. század második és a 20. század első felében született illemirodalom vizsgálatát. A problematika részletes ismertetése itt nem feladatunk, az alábbiakban mindössze annak legfontosabb vonatkozásaira utalunk.

A magyar középosztály esetében többkomponensű, rendkívül heterogén társadalmi csoportról van szó, amelynek definiálására már a 19. század második és a 20. század első felében is számos (sikertelen) kísérlet született (ezeket lásd Kövér 2006). A nehézséget az okozza, hogy ez a réteg egyfajta olvasztó tégelyként nemesi és polgári elemeket egyaránt tartalmazott – éppen emiatt látták biztosítottnak a társadalmilag vezető szerepét. Az újabb társadalomtörténeti elemzések (pl. Gyáni–Kövé 2006) különböző státuszismérvek (származás; foglalkozás; megfelelő jövedelem, anyagi helyzet és az ezzel összefüggő életmód, életstílus; műveltség, iskolázottság) szerint igyekeznek körülhatárolni a középosztályt mint társadalmi csoportot. Minthogy a korabeli illemirodalom a „művelt viselkedéselit”-et kívánta láthatóvá tenni, a felsorolt attribútumok közül a műveltségre kell irányítanunk a figyelmünket. Eszerint az illemirodalomban az „úri középosztály” elsősorban viselkedésszociológiai (Max Weber fogalmának magyarázatát lásd Gyáni–Kövé 2006: 99) perspektívából értelmezhető, az származás és a foglalkozás presztízse, az életvitel, illetve a formális neveltetés figyelembevételével. Annál is inkább, mert az illemirodalom kínálta viselkedési minták, szabályok és modellek voltak hivatottak arra, hogy valamelyest homogenizálják ez a sok elemű társadalmi csoportot (vö. Nagy 1998: 39).

3.2. Az illemirodalom nyelvhasználati vonatkozásai

A nyelvi tevékenységre reflektáló történeti szövegek összességéként az illemirodalom történeti szociopragmatikai, illetve a történeti udvariasságkutatás körébe tartozó kutatások alapjául szolgálhat.

A 19. század második felében megjelent illemtankönyvekre különösen igaz, hogy a társas viselkedés nyelvi aspektusaira, társalgásra, nyelvhelyes-ségre vonatkozó előírásokat, megjegyzéseket is tartalmaznak. Ebből a reflexivitásból következően az illemirodalmi munkák metapragmatikai meghatározottságúak, általuk a különféle beszédhelyzetek résztvevőinek és megfigyelőinek a nyelvhasználatról való tudása, vélekedése és nyelvhasználati tudatossága vizsgálható. A metapragmatikai tudatosság, vagyis a nyelvhasználóknak a nyelvi tevékenységhez és az azt övező szociokulturális elvárásokhoz való reflexív viszonyulása (Tátrai 2011: 119) fontos eleme az udvariassághoz mint társadalmi gyakorlathoz tartozó minősítő-értékelő tevékenységnek. Metapragmatikai szempontból az illemtankönyvek és társalgási útmutatók az adott történelmi periódus metaudvariassági diskurzusának¹ részét képezik, az udvariasságra vonatkozó értékelések normatív bázisát alkotják (a metapragmatika és az udvariasság viszonyához lásd Kádár–Haugh 2013: 181–206, magyarul Németh–Kádár–Haugh 2016).

3.3. Az illemirodalom udvariasságkonceptiója

Eddigi, az udvariasság fogalmát, illetve az etikettirodalmat érintő megállapításaink alapján az illemtankönyvek és társalgási útmutatók udvariasságfogalma nehezen kategorizálható. A műfaj metapragmatikai (közelebbről metaudvariassági) jellegéből kiindulva az általa közvetített udvariasságfogalmat a megfigyelői nézőponthoz, így a másodlagos udvariassághoz köthetjük.² Ezen belül – ugyancsak a metapragmatikai meghatározottság okán – az illemirodalom udvariasságfogalmára népi-teoretikus konceptualizációként tekinthetünk. Ez a perspektíva ugyanakkor a (nyelv)használói aspektushoz, tehát az elsődleges udvariassághoz is több szálon kötődik. Egyrészt tartalmazza és mintegy szintetizálja az adott társadalom vagy társadalmi csoport tagjainak émikus nézőpontú udvariasságértelmezéseit, különös tekintettel a társadalmi struktúrára és

¹ Diskurzuson itt és a továbbiakban a Kádár–Haugh (2013: 200) által az udvariasság és a metapragmatika vonatkozásában használt diskurzusfogalom nyomán olyan – esetünkben írott – szövegek halmazát értem, amelyek egymással kölcsönhatásban jöttek létre, és meghatározott elképzeléseket közvetítenek a nyelvhasználat bizonyos társadalmi-kulturális vonatkozásairól, egyfajta állandósult keretet adva ezek interpretálásának.

² A másodlagos udvariasságot itt nem a Watts (2003)-féle, korlátozottabb értelemben használom.

viszonyokra vonatkozóan (Kádár–Haugh 2013: 102), másrészt kölcsönhatásban van az udvariasság (nyelv)használói szempontú interpretációival is. Utóbbi felvetés ugyancsak műfaji okokkal magyarázható, hiszen az illemirodalom explicit célja az volt, hogy olvasóközönsége elsajátítsa, majd a gyakorlatban is alkalmazza az általa közreadott (nyelvi) viselkedési alapelveket. Mindazonáltal az illemtankönyvek és társalgási útmutatók az udvariasság kérdését nem csupán konceptualizálják (vagyis explicit vagy implicit módon meghatározzák, mit tekintenek annak), hanem interpretálják is, így a másodlagos udvariasság interpretatív vonatkozásaival is összekapcsolhatók – e tekintetben ugyancsak inkább a laikus, mintsem a tudományos megfigyelői perspektívára adva példát. A vizsgált műfaj tehát kitűnő példája annak, amire értelmezési rendszerük kapcsán a Kádár–Haugh-szerzőpáros is felhívja a figyelmet (2013: 104): az udvariasság vizsgálata során az értelmezési perspektívák sokféleségével kell számolnunk.

A korábbiakban rámutattunk az etikettirodalom és a középosztálykérdés kapcsolatára. Az udvariasságot társadalmi gyakorlatként, illetve az egyes (nyelvi) viselkedési formák értékelésében megmutatkozó jelenségként vizsgáló megközelítésben, minthogy az etikettkönyvek és társalgási útmutatók a középosztályhoz tartozást reprezentálták, az általuk vizsgálható udvariasság-konceptió normakijelölő csoportjának is ez a társadalmi csoport tekinthető.

Az etikettirodalom normatív bázis funkciója ugyanakkor nemcsak pragmatikailag, hanem szociokulturálisan is jelentős. Az „úri magatartás”, a társas érintkezési szabályok ismerete ugyanis a rendkívül heterogén középosztály tagjai számára összekötő kapcsot jelentett a dualizmus időszakában (Nagy 1998: 39), és azt is meghatározta, ki vallhatta magát „a művelt viselkedéselit”-hez tartozónak. A két világháború közötti, a korábbi időszak szabályrendszeréhez képest viszonylag kevés változást közreadó illemirodalom pedig azon törekvéshez kapcsolható, amely a középosztály társadalmi pozíciójának megőrzését célozta (l. Nagy 1998).

A normativitás az udvariasság szociokulturális aspektusának egyik kulcsfogalma. A kérdés részletes tárgyalásától eltekintve itt csupán Ide (1989) nagy hatású felvetésére utalunk, amely a Brown–Levinson-féle (1987), az udvariasságot különféle arcvédő stratégiák alkalmazásaként értelmező felfogását bírálja, rámutatva két, az utóbbi elmélet által figyelmen kívül hagyott jelenségre, a formális nyelvi formákra, illetve a japán *wakimae* 'a társadalmi normáknak megfelelő udvarias viselkedés' fogalomra, amelyre – jobb híján – az angol *discernment* terminust alkalmazza, és amelyet – ugyancsak jobb híján – „tisztettség”-nek fordíthatunk. Utóbbiról, Ide (1989: 223) meghatározása szerint, akkor beszélünk, ha a beszélő a rendelkezésére álló nyelvi repertoárból az adott

interakcióban nem stratégiai célból, hanem a társadalmi konvenciók miatt választ udvariasnak ítélt kifejezéseket, megnyilatkozási formákat. A társadalmi státusznak megfelelő megszólítás a sikeres kommunikáció alapvető feltételének számított, nemcsak a 19. század második felében, hanem a 20. század első harmadában is. A társadalmi státuszt, illetve rangot jelző megszólítások fontossága a korabeli hierarchikus társadalmi struktúrával függ össze – ez szembeállítható az „akaratlagos” udvariassággal (*volition*), amikor a beszélő a rendelkezésére álló nyelvi repertoárból „saját szándéka szerint” választhat (Ide 1989: 231). Utóbbi tehát inkább mondható stratégiai jellegűnek.

A „tisztelítés” és az „akaratlagosság” meglelte szociokulturális szempontból nem egymást kizáró tényező, ezek dominanciája változhat. Mindez azt is magyarázza, miért van létjogosultsága egy hierarchikus társadalmi rendszeren alapuló udvariasságkoncepció esetében a benyomáskeltés stratégiáit megvizsgálni.

4. A vizsgálat módszere

A vizsgálat a forrásanyag (felsorolásukat lásd a Forrásoknál) tartalmi elemzésére épül, amelynek során a nyelvi benyomáskeltési stratégiákat a Nemesi (2000) által meghatározott kategóriarendszer alapján elemzem.

Utóbbi szerint öt átfogóbb, különböző nyelvi eszközöket felvonultató stratégia különíthető el, amelyek olykor további stratégiákra bonthatók:

1. mások érdeklődésének, kíváncsiságának felkeltése, fenntartása, fokozása (pl. túlzás, hiperbola, tabu- vagy divatszavak használata)
2. érzelmi azonosulás a partner állításával, attitűdjével
3. **a társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése**
 - a) műveltség, tájékozottság bemutatása
 - b) választékosság bemutatása
 - c) játékoság, szellemesség bemutatása
 - d) a partnerrel való társalgás folyamatosságának fenntartása
4. a beszélő kedvező énmegjelenítését szolgáló vélemény kinyilatkoztatása
 - a) a hibák, mulasztások kellemetlen következményeinek enyhítése
 - b) a megállapítás érvényességének biztosítása
 - c) dicséret a partnernek
 - d) elmarasztalás a partnernek

5. az udvariassági konvenciók betartása

A félkövérrel szedett stratégiák az illemirodalom vizsgálatában különösen fontosak. Nemesi (2000) rendszerének bizonytalan pontja az udvariassági konvenciók betartása – számunkra azonban ez az egyik legfontosabb aspektus. Az

illemtankönyvek és társalgási útmutatók eddigi elemzései alapján az alábbi, a nyelvi udvariassági konvenciók befolyásolta elemeket emeltem be a vizsgálatba: bemutatkozás/bemutatás, diskurzusszerveződés, megszólítás.

A 19. század második és a 20. század első felének illemirodalmában fellelhető nyelvi benyomáskeltési stratégiákat külön-külön, táblázatos formában tárgyalva ismertetjük.

5. Nyelvi benyomáskeltési stratégiák az illemirodalomban

Az alábbiakban Nemesi (2000) rendszerezése alapján közlöm az adott benyomáskeltési stratégiákra utaló legjellemzőbb szövegrészeket. Egy táblázat egy stratégiára vonatkozik, némelyik idézet több stratégiát is illusztrál.

1. táblázat: Benyomáskeltési stratégiák mások érdeklődésének, kíváncsiságának felkeltésére, fenntartására, fokozására

Mások érdeklődésének, kíváncsiságának felkeltése, fenntartása, fokozása	
Illemtan-könyv	Idézet
Kassay 1876	„[...] iparkodjunk, hogy beszédünk általános érdeket gerjeszsen.” ³ (40)
	„ Ha a társaság különböző ranguakból áll, oly dolgokat hozunk fel beszélgetésünk tárgyául, a mihez mindegyik hozzá szólhat. Közönséges, mindennapi tényeket és eseményeket, felületes nézeteket, megjegyzéseket, üres híreket egy művelt ember sem fog felhozni.” (42)
PMT. 1899	„Elbeszéléseiben mindig oly tárgyat válasszon, mely ha nem is általános érdekű, legalább a jelenlevőkre, vagy hallgatói nagyobb részére nézve érdekes legyen. ” (15)
Szabóné Nogáll 1904	„Beszélni csakis olyan dolgokról kell, melyek a vendéget feltétlenül érdeklik és semmi olyanról nem kell, ami kizárólag csak ránk tartozik.” (23)

³ Az idézett szövegeket eredeti helyesírással közlöm.

2. táblázat: A partnerrel való érzelmi azonosulás stratégiái

Érzelmi azonosulás a partner állításával, attitűdjével	
Illemtan-könyv	Idézet
Kassay 1876	„Másokkal együttlétünk alatt kerülünk mindent, a mi őt sértené vagy reá kellemetlenül hatna , kívánataiban előzzük meg, s azt előbb teljesítsük mint sem kimondaná.” (17)
	„Az udvarias beszéd mindig lekötelező; ne mondjunk olyant, a mi mást bosszantana, vagy kellemetlenül hatna reá. Az udvarias hang kellemes és hizelgő, irányunkban bizalmat ébreszt s mérsékletes dicséret mások előnyeinek elismerését tanúsítja. ” (17)
	„Ha hivatásunk, s kötelesség érzetünk nem kényszerít, – ne vitatkozzunk s ne mondjunk ellen másoknak. Hagyjunk mindenkit maga véleményében, ha az bennünket nem érdekel.” (17–18)
	„A nemes és művelt ember a kevésbé műveltebbet és gyengébbet bátorítja , hogy csekélyebb tulajdonait is érvényesíteni törekedjék, barátsággal szelidséggel önértékének hitét benne felébresztvén és erősítvén.” (19)
	„Ovakodjunk valami olyat felhozni a mi valakit sértene, neki fájdalmat vagy szomorúságot okozna.” (43–44)
PMT. 1899	„ A társalgási tárgyak választásánál azonban azon emberekhez kell alkalmazkodnunk, akikkel társalgunk. ” (38)

3. táblázat: Stratégiák a társadalmi értékek előtérbe helyezésére.

Műveltség

A társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése. A műveltség, tájékozottság mutatása	
Illemtan-könyv	Idézet
Kassay 1876	„Női körökben ne legyünk kétértelműek, egyetlen, erkölcstelen szavakat ne mondjunk, mert a nő bennünket megvetve, műveletlennek fog tekinteni.” (49)
Kalocsa 1884	„Igen lényeges tényezője a műveltségnek a nyelv, melyre már legzsenyébb kortól kezdve kiváló figyelem fordítottassék.” (25–26)

PMT. 1899	„A társalgásban t. i. inkább a mulattatásra , mint a tanításra kell törekedni, s ha az ember még oly művelt, még oly tudományosan képzett is, úgy, hogy a fölöslegesből másoknak átengedhet valamit, soha se történjék az tanító hangon, mert az emberek a mulatság pillanatában soha sem hajlandók a tanítást elfogadni.” (36)
Gonda 1920	„Módorunk belső méltóságot, szerény, de tudatos önértéket áruljon el, gőgöt, leereszkedést soha. Ahol helyénvaló, sejtessen tudást, tehetséget, szellemet , de sohasem tolakodón, mindig csak annyit, amennyi az irántunk való figyelem felkeltésére szükséges.” (13)

4. táblázat: *Stratégiák a társadalmi értékek előtérbe helyezésére. Választékosság*

A társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése. A választékosság mutatása	
Illemtan-könyv	Idézet
Kassay 1876	„Mindenek előtt iparkodjunk a nyelvtan szabályai szerint beszélni. Híuságból sokan a franczia, angol s német nyelv ismeretével kérkednek, s a magyar nyelvet elhanyagolják. Művelt magyar embernek nagy szégyenére válik, ha anyanyelvén rosszul s hibásan beszél.” (23)
PMT. 1899	„Ha valaki tiszta magyar kiejtés helyett, tudja Isten, melyik tájszokásos (sic) magyar nyelvet beszél, s minden szavából kirí a fölületes műveltségű ember, ha válogatott kitételek helyett a legközönségesebb szavakkal fejezi ki magát, akkor ugyancsak rossz véleménye lesz a társaságnak róla.” (14)
ÚI. 1930	„ Ne beszélj vidékiesen. Ne mondd helyeslem helyett azt, hogy heleslem, pálya helyett azt, hogy pála, olyan helyett azt, hogy olan.” (143)

5. táblázat: Stratégiák a társadalmi értékek előtérbe helyezésére.

Szellemesség

A társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése. A játékoság, szellemesség bemutatása	
Illemtan- könyv	Idézet
Kassay 1876	„Mindenki a ki a társaságban megjelenik köteles a mulatságot tehetsége szerint élvezetessé tenni. Legyen mulattató, beszédes, de ügyetlenségeket és haszontalanságokat fel ne hozzon. Mindenre a mi előadatik, s felhoztatik illedelmesen figyeljen.” (32)

6. táblázat: Stratégiák a társadalmi értékek előtérbe helyezésére.

Szerénység

A társadalmilag elismert értékek előtérbe helyezése. Szerénység	
Illemtan- könyv	Idézet
Kassay 1876	„A művelt társaságban nem illik a nagyobb ranguaknak és gazdagabbaknak a szegényebbekkel való beszélgetés alkalmával rangunkról s gazdaságunkról beszélgetni – kivéven – ha pártfogásukat ajánlanák fel.” (43)
PMT. 1899	„Művelt társaságokban a szelid, szerény hang s viselet kedves.” (24)
	„A saját »én«-ünk oly tárgy, melyet csak a legnagyobb vigyázattal kell megpendítenünk, hogy unalmasakká ne váljunk.” (40)
	„mindig másokról beszéljünk, ne magunkról” (41)
Wohl 1891	„Általában a felsőbbség legbiztosabb jele a szerény tartózkodás, mely mindig és mindenütt tiszteletet vív ki magának. ” (27)
	„A követelő szerénytelenség az urias modornak merő ellentéte , s azonnal elárulja a műveletlen s jó társaságban meg nem forduló egyént.” (229)
Gonda 1920	„Modorunk belső méltóságot, szerény, de tudatos önérzetet áruljon el, gőgöt, leereszkedést soha. Ahol helyénvaló, sejtessen tudást, tehetséget, szellemet, de sohasem tolakodón , mindig csak annyit, amennyi az irántunk való figyelem felkeltésére szükséges.” (13)

MUE. 1935	„Amint nem kell mindenhez hozzászólni, ugyanúgy teljesen felesleges a szerénységet túlzásba vinni . Amit az ember jól tud, amihez mesterségénél fogva ért, amit megbízható forrásból hallott vagy magántanulmánya során tudott meg, azt nyugodtan elmondhatja.” (26)
--------------	---

7. táblázat: Az énmegjelenítést szolgáló stratégiák. *Értékelések kezelése*

A beszélő kedvező énmegjelenítését szolgáló vélemény kinyilatkoztatása. Az értékelések saját javunkra fordítása	
Illemtan- könyv	Idézet
Kassay 1876	„Ha azonban valamely személynek jó hite és becsülete forog kérdésben, vagy az által az illem sértetik meg, akkor azt el nem hallgathatjuk, hanem mutassuk meg, hogy szilárd jellemmel s becsülettel birunk. ” (18)

8. táblázat: Az énmegjelenítést szolgáló stratégiák. *Következmények enyhítése*

A beszélő kedvező énmegjelenítését szolgáló vélemény kinyilatkoztatása. A hibák, mulasztások kellemetlen következményeinek enyhítése	
Illemtan- könyv	Idézet
Kassay 1876	„Ha oly szerencsétlenül járnánk, hogy valakit beszédünk által akaratlanul sértettünk, iparkodjunk beszédünk folyamában gyengéded figyelemmel hibánkat helyre hozni, sőt a sértettet meggyőzni, hogy őt megsérteni nem akartuk, vagy ha komolyabb a dolog négy szem között kérjünk tőle bocsánatot. ” (44)

9. táblázat: Udvariassági konvenciók. Reflektálás a társadalmi hierarchiára

Az udvariassági konvenciók betartása.	
„Discernment” udvariasság, reflektálás a társadalmi hierarchiára	
Illemtan-könyv	Idézet
PMT. 1899	„Habár újabb időben a rangkülönbség nem igen nagy fontosságú, s a rangkülönbségre vonatkozó előítéltek jóformán megszűntek, mégis különböző polgári állású egyéneknek különböző nézeteik, szokásaik vannak, melyektől gyakran eltérni nem is szabad, hogy hivatásuk kötelességeit meg ne szegjék. Mindezekre tehát különböző rangú emberekkel való érintkezéseknél tekintettel kell lenni, hogy kellemetlenekké ne legyünk, nevetleneknek ne tartassunk.” (88)
	„Ha az előkelő bármennyire leereszkedik hozzánk; ha nem mint pártfogónk, hanem mint barátunk viseli is magát irányunkban, nem szabad bizalmaskodásokba bocsátkoznunk, hanem mindig meg kell fontolnunk a távolságot, melyben az előkelő irányában polgári állapotunkat illetően állunk.” (86)
MUE. 1935	„Mert ez is szabálya a modern udvariasságnak. Ellentéteket elsimítani! A szegény nem »nézze, jóember« többé, hanem »teljesen átérzem az Ön helyzetét, Uram«. Ne haragudjatok, hogy gazdag vagyok és igyekeztem megbocsátani! – ezt a jelmondatot viseli ma gomblyukában a jómódú úriember és nem jár külvárosba a szegényekhez.” (228)

10. táblázat: Udvariassági konvenciók. Bemutakozás, bemutatás

Az udvariassági konvenciók betartása. Bemutakozás, bemutatás	
Illemtan-könyv	Idézet
Wohl 1891	„Ha fiatal ember köszön fiatal leánynak s kezét fognak, a fiatal leány nyújtja kezét előbb. Kevésbé előkelő vagy fiatalabb egyének mindig megvárják, míg az előkelőbb, vagy idősebb nyújtja a kezét.” (60)
Szabó 1923	„Az alacsonyabb rangút mutatjuk be a magasabb rangúnak, az idősebbnek. Ez vonatkozik egymás közt a nőkre is. Bizonytalanság esetén jobb a kort venni tekintetbe, mint a rangot.” (124)

11. táblázat: Az udvariassági konvenciók betartása. Diskurzusszerveződés

Az udvariassági konvenciók betartása. Diskurzusszerveződés	
Illemtan-könyv	Idézet
Kassay 1876	„Ha a társaság különböző ranguakból áll, oly dolgokat hozunk fel beszélgetésünk tárgyául, a mihez mindegyik hozzá szólhat. Közönséges, mindennapi tényeket és eseményeket, felületes nézeteket, megjegyzéseket, üres híreket egy művelt ember sem fog felhozni. Előbb beszéljünk olyan dolgokról, a melyek az öregebbeket és nagyobb ranguakat érdeklik, mint azon tárgyról, a melyek csak a fiatalabbakat és alsóbb ranguakat illetik. ” (42)
	„A nagyobb ranguak körében fő lényeg a jellem szillárdság és a komolyság. [...] Őket engedjük beszélni, elégedjünk meg, ha kérdéseikre felelhetünk, ha egy vagy más tárgyban felvilágosítást adhatunk. Ne mondjunk ellen semmiben, kivánataikat készséggel és figyelemmel teljesítsük, ne nevezzük őket barátunknak, hanem rangjuk szerint cimezzük, mindamellett ne tanusítsunk szolgálai alázatosságot. ” (46)
Szabó 1923	„Bemutatás után néhány szót szokás váltani, mégpedig az idősebb vagy a magasabb rangú kezdi meg a beszélgetést.” (126)

12. táblázat. Udvariassági konvenciók: megszólítás

Az udvariassági konvenciók betartása. Megszólítás	
Illemtan-könyv	Idézet
Kassay 1876	„Ha a magasabb ranguak leereszkedők, s habár bennünket barátuknak neveznek is, mi őket még is úgy cimezzük, a mint őket megilleti, bizonyos távolságban maradunk olyan emberektől, a kik akár születésnél, vagy ranguknál fogva felettünk állnak. Igy a nagyobb ranguaknak hajlamát, s barátságát könnyen megnyerhetjük és fentarthatjuk. ” (47)

PMT. 1899	„Külömben a fönnemlített címekre nézve is áll az hogy ha valakinek a rangját nem ismernők, ne alkalmazzuk akármelyiket tetszés szerint, legkevésbbé pedig a kisebbeket, mert az sok kellemetlen helyzetbe sodorna bennünket, hanem előbb puhatoljuk ki a körülményeket s azután szóljunk.” (33)
Wohl 1891	„A megszólítás mindjárt bemutatás után nálunk kissé komplikáltabb, mint például Franciaországban, hol mindenkit »Monsieur« és »Madame«-nak szólítanak, de a jó társaságban nálunk sem valami különösen szertartásos. Magas hivatalnokokat, papokat, katonákat, orvosokat, mágnásokat rangjuk szerint szólítunk, [...] főrangúak megszólításánál az »úr« szó hozzávetése nem elegáns, elég a cím maga. Az »úr« szót, megszólításnál, általában keveset használják a jó társaságban, inkább csak alantabb állókkal szemben. Olyanok, kik a társaságban forognak, címeket adják egymásnak, vagy ha olyan nincs, csak nevéknél szólítják egymást, például: Szentpétery, Sárosy stb. Ha előkelő hölgy előttünk valakit »Fehér úrnak« szólít, meg leheünk győződve, hogy ez az »úr« nem egyenrangú vele, s nem tartozik a társasághoz. ” (36)
	„Fiatalabb, idősebbet, rangban alantabb álló feljebb valót, leány asszonyt soha sem tegezhet előbb, mindig meg kell várnia, míg ezen megszólítással megtisztelik.” (39)
MUE. 1935	„ némi kis címkórságtól nem is tudtunk teljesen megszabadulni. A hivatalos címet tehát mindenkinek meg kell adni. Ez nem nehéz.” (87–88)

6. Következtetések

Az illemirodalomban közvetve vagy közvetlenül megjelenő benyomáskeltési stratégiák, gyakoriságukat tekintve, a társadalmi és társas normákhoz (3., 4., 5.), valamint a kommunikációs partnerhez való alkalmazkodáshoz (1., 2. táblázat), illetve a szerénységhez (6. táblázat) köthetők: gyakori a mások érdeklődésének felkeltésére és fenntartására vonatkozó, illetve a beszédpartnerrel való érzelmi azonosulást elősegítő stratégiák említése, mindezek mellett pedig a szerénység kifejezésére szolgáló technikák előfordulása bizonyult a leginkább hangsúlyosnak. Ennek oka az illemirodalom célközönségében, valamint a már többször hangsúlyozott funkciójában keresendő. A többek között az úri

középosztályba, közelebről az úri társaságba való bekerülés feltételeként tárgyalt nyelvi és nem nyelvi viselkedési szabályok elsajátítása ugyanis a társadalom olyan tagjai számára lehetett fontos, akik születésüknél fogva más társadalmi csoporthoz tartoztak ugyan, de javítani kívántak szociokulturális helyzetükön. Ez a szándék alapvetően meghatározza a benyomáskeltés illemlírodalombeli tárgyalását, amelyben az önmagunkat háttérbe helyező nyelvi megnyilvánulások dominálnak (vö. 6. táblázat). Eszerint azt mondhatjuk, hogy az jelen van a stratégiai alapú énmegjelenítés, amely a kommunikációs helyzet többi résztvevőjét helyezi előtérbe, és tudatosságot, egyfajta önmonitorozási folyamatot is feltételez.

A nyelvi benyomáskeltés példái szoros összefüggést mutatnak az etikettirodalom nyelvi ideológiai megközelítésével is, hiszen a műveltség, valamint a választékosság mutatóira vonatkozó stratégiák (3., 4. táblázat) esetében – explicit vagy implicit módon – felbukkannak a nyelvi standardizmus, illetve a nyelvi korrekcionizmus gondolati elemei.

Az udvariassági konvenciók betartása a társadalmi meghatározottságra, illetve az illemlírodalom udvariasságkonceptiójának tiszteleti jellegére hívja fel a figyelmet. A beszédpartner társadalmi helyzetének, rangjának figyelembevétele és tudatos kezelése az udvariasságkonceptió minden elemének (bemutatózás, megszólítás, diskurzusszerveződés, vö. 10., 11., 12. táblázat) fundamentális része. Hasonlóan fontos független változónak csak az életkor, illetve a nem bizonyul.

A 20. század első feléből származó példák olykor e társadalmilag meghatározott udvariasságkonceptió „lazulására” utalnak, összességében azonban mégis azt állapíthatjuk meg, hogy nem tapasztalható jelentős különbség a két vizsgált időszak illemlítankönyvei között az udvariasságfogalomhoz kötődő benyomáskeltési stratégiák tekintetében. Ennek okát abban kereshetjük, hogy az illemlítankönyvek és társalgási útmutatók a 19. század második felében a(z úri) középosztály heterogén társadalmi csoportját a társas érintkezés szabályai alapján kívánták körvonalazni, a 20. század elején pedig – a megváltozott gazdasági és szociokulturális helyzet ellenében – fenntartani igyekeztek a korábbiakban lefektetett szabályrendszert az említett társadalmi csoport megmaradása, társadalmi pozíciójának megőrzése érdekében (vö. L. Nagy 1998).

Összegzés és kitekintés

A tanulmány új, szociálpszichológiai aspektussal kívánta gazdagítani a 19. század második és a 20. század első felének magyar illemlírodalmára vonatkozó kutatást, és arra kereste a választ, megjelennek-e, és ha igen, milyen

formában a stratégiai udvariasság elemei az illemirodalom által közvetített, a társadalmi hierarchia által meghatározott udvariasságfogalomban.

Az elemzés korántsem tekinthető teljesnek, hiszen a korabeli illemirodalmi munkák tanulmányozása jelenleg is tart. Az azonban bizonyosan kijelenthető, hogy a számos, már alkalmazott szempont mellett a nyelvi benyomáskeltési stratégiák elemzésének szociálpszichológiai aspektusa is releváns a műfaj minél szélesebb körű feltárását célzó kutatásban.

Hivatkozások

- Brown, Penelope – Levinson, C. Stephen 1987. *Politeness. Some universals in language usage*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Culpeper, Jonathan 2010. Historical sociopragmatics. In Andreas H. Jucker – Irma Taavitsainen (eds.) *Historical Pragmatics*. Berlin, Mouton de Gruyter, 69–96.
- Ehlich, Konrad 2005. On the historicity of politeness. In Richard Watts – Sachiko Ide – Konrad Ehlich (eds.), *Politeness in Language: Studies in its History, Theory and Practice*. Berlin – New York, Mouton de Gruyter, 71–108.
- Eelen, Gino 2001. *A Critique of Politeness Theories*. London – New York, Routledge.
- Fabó Kinga 1980. *Értékváltozások a 19. század második felében. Kísérlet a kor társadalmi értékudatának rekonstruálására erkölcsi és illemkódexek elemzése alapján*. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Fábrí Anna (szerk) 2001. *A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben (1798–1935)*. Budapest, Mágus, 5–17.
- Goffman, Erving 1967. On Face-Work. In *Interaction Ritual. Essays in Face-to-Face Behavior*. London, Penguin Books, 5–47.
- Goffman, Erving 1971. The arts of impression management. In *The presentation of self in everyday life*. London, Allen Lane The Penguin Press, 183–210.
- Gyáni Gábor – Kövér György 2006. *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Haug, Michael 2012. Epilogue: The first-second order distinction in face and politeness research. *Journal of Politeness Research* 8: 111–134.
- Hogg, A. Michael – Vaughan, M. Graham 2011. Impression Management. In *Social Psychology*. Sixth edition. Harlow, Prentice Hall, 138–140.
- Holtgraves, Thomas M. 2008. The Interpersonal Consequences of Talk: Impression Management and Person Perception. In *Language as Social Action. Social Psychology and Language Use*. New Jersey – London, Lawrence Erlbaum Associates, 64–88.
- Ide, Sachiko 1989. Formal forms and discernment: two neglected aspects of universals of linguistic politeness. *Multilingua* 8: 223–248.
- Jucker, Andreas H. 1994. The feasibility of historical pragmatics. *Journal of Pragmatics* 22: 533–536.

- Jucker, Andreas H. – Taavitsainen, Irma 2013. *English Historical Pragmatics*. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Kádár, Dániel Z. 2013. Historical Politeness. In Jan-Ola Östman – Jef Verschueren (eds.) *Handbook of Pragmatics*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins, 1–34.
- Kádár, Dániel Z. 2014. Historical Pragmatics. In Carol A. Chapelle (ed.), *The Encyclopedia of Applied Linguistics*. Oxford, Wiley-Blackwell, 1–6.
- Kádár, Dániel Z. – Culpeper, Jonathan 2010. Historical (Im)politeness. An Introduction. In Jonathan Culpeper – Kádár Dániel Z. (eds.) *Historical (Im)politeness*. Bern, Peter Lang, 9–37.
- Kádár Dániel Z. – Haugh, Michael (eds.) 2013. *Understanding Politeness*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Kövér György 2006. A magyar középszály-teremtés programjai és kudarcai. In: Kövér György (szerk.) *Zsombékok. Középszályok és iskoláztatás Magyarországon*. Budapest, Századvég Kiadó, 77–161.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of Pragmatics*. London–New York, Longman.
- Nagy Ildikó 1998. Az úri középszály a dualizmus korában. *Rubicon* 7: 37–39.
- L. Nagy Zsuzsa 1998. Értékrend és életstílus. Középszály és kispolgárság a két háború között. *Rubicon* 7: 40–43.
- Nemesi Attila László 1997. Miként viselkedünk a szavakkal? Benyomáskeltés és nyelvhasználat. *Magyar Nyelvőr* 121: 490–496.
- Nemesi Attila László 2000. Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban. *Magyar Nyelv* 96: 418–436.
- Németh Luca Anna – Kádár Z. Dániel – Haugh, Michael 2016. Nyelvi udvariasság/udvariatlanság és metapragmatika. *Filologia.hu* 1–4: 4–27.
- Sárosi Zsófia 2003. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99: 434–448.
- Sárosi Zsófia 2015a. Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben. *Magyar Nyelv* 111: 129–146.
- Sárosi Zsófia 2015b. Nyelvtörténet és udvariasságkutatás. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII*. Szeged, SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 153–165.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest, Tinta Kiadó.
- Verschueren, Jef 2003. *Understanding Pragmatics*. London, Arnold.
- Watts, Richard 2003. *Politeness*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Watts, Richard – Ide, Sachiko – Ehlich, Konrad 2005. Introduction. In Richard Watts – Sachiko Ide – Konrad Ehlich (eds.) *Politeness in Language: Studies in its History, Theory and Practice*. Berlin, Mouton de Gruyter, 1–17.

Források

- ifj. Gonda Béla 1920. *Jó modor – jó társaság. Az úri elegáns élet művészete.* Budapest, szerző kiadása.
- Kalocsa Rózsa 1884. *Az illem könyve.* Budapest, Révai testvérek.
- Kassay Adolf 1876. *A finom művelt társalgó, vagyis az udvariasság szabályai a társas körökbeni illetelmes viselet és társalgásnál.* Budapest, Szentkirály és Kornis.
- MUE. = Csánk Endre (szerk.) 1935. *Művelt és udvarias ember a XX. században.* Budapest.
- PMT. = Egy pesti arszlán 1899. *A pesti művelt társalgó.* Budapest, Lampel R. Könyvkereskedése, 9. kiadás.
- Szabó István Andor 1923. *Az úriember. A jó társaság szabályai.* Budapest, Légrády testvérek.
- ÚI. = *Az Új Idők illemkódexe.* Budapest, Singer és Wolfner, 1930.
- Wohl Janka 1891. *Illem. A jó társaság szabályai.* Budapest, Athenaeum.